

'זכות אבות': הרפיה עגנונית של הפאתוס המשיחי

יהודה ליבס

קשה להגדיר את סוד הקסם העגנוני, את איכותם של סיפורי עגנון, המקנה להם את סגולתם לירד חדרי בטן, ולתווך לבני דורנו את כבשוני דורי דורות של יהדות שורשית. אף דומה שמשמשים כאן יסודות מנוגדים: בצד סיפורים, כגון עידו ועינם, שמעצימים את היסוד הפנטאסטי, המיתי והמיסטי, המאגי והמשיחי, שהם דולים מן העבר היהודי, נמצא גם את ההפך מזה. כאלה שמקור עוצמתם דווקא בהעצמת השגרה והחולין, במיתון ובהשקטה.

עניין זה עולה בקנה אחד עם אופיה הכללי של הפואטיקה העגנונית, שעוצמתה השירית היא דווקא בפרוזאיותה. מכאן יש להורות לכל המתיימרים להקריא עגנון בקול לאחרים (או כמו שנכון יותר לומר: את אחרים). עליהם ללמוד להתגבר על יצר הפאתוס ולדבוק בצליל המתון. וכך אנסה לעשות עתה, כשאקרא לפניכם סיפור קצר של עגנון שיש בכוחו להמחיש את דברי. כשנתחקה על מקורותיו של הסיפור ונשוה אותם לסיפור כפי שסופר על ידי עגנון, נמצא שקולו של המיסתורי והמיתי, הקיים גם כאן ואף נותן הופעה מרשימה, דווקא הוחלש ונוטרל ביד חזקה.

הסיפור נקרא 'זכות אבות', והוא נדפס בכרך האש והעצים, עמ' פד-פה,

וזו לשונו:

הרב המקובל ר' נתן שפירא בעל מגלה עמוקות בן בנו של הרב המקובל ר' נתן שפירא בעל מבוא שערים הוא ושבתו צבי להבדיל באלף אלפי הבדלות כל אחד לעצמו השביע את אליהו זכור לטוב שיבוא וילמד עמו תורה. לא היה אליהו יכול לבוא אצלם, מפני שעשו את ההשבעה בלא טבילה, ומפני שעשו את ההשבעה בלא טבילה ראויים היו לקבל עונש. התחפש השטן בדמות אליהו והלך אצלם ללמדם תורה של שוא.

ר' נתן אבי אביו של ר' נתן מבית דין של מעלה היה. ידע כל גזירה שגוזרין בית דין של מעלה קודם עד שלא יוצאת הגזירה לעולם. שמע מה נגזר על

בן בנו. עמד והלך אצלו ואמר לו, שמעתי שהשבעת את אליהו שילמדך תורה ולא טבלת קודם להשבעה, לכך אין אליהו יכול לבוא אצלך, אבל במקומו יבוא סמאל הרשע. עשה זאת איפוא בני והנצל, אל תסתכל בפניו של אותו רשע ואם יאמר לך דבר אטום אזנך, אל תשמע ולא תאבה. בלילה בא השטן בדמות אליהו אצל בעל מגלה עמוקות. נטל בעל מגלה עמוקות מקל והבריחו. עלה השטן למעלה והרעיש שמים ושמי שמים על שגילו את סודו לבני אדם.

בדקו ומצאו שאותו לילה לא בא ר' נתן שפירא לישיבה של מעלה. וידעו שהוא גילה לבני אדם דברים שדנו עליהם בבית דין של מעלה. נזפו בו וביקשו לדחפו ממקומו שבגן עדן. אמר אותו צדיק, אפילו אם מורידים אותי לשאול תחתיות איני מניח אחד מזרעי שילמד תורה מפי השטן. לילה אחר אותו לילה בא השטן בדמות אליהו אצל שבתי צבי. שמח שבתי צבי לקראתו וקיבל תורה מפיו.

זה שקיבל תורה מפי השטן יצא מכלל ישראל ועשה קרחה בישראל, וזה שאטם אזנו משמוע תורה של שוא זכה וחיבר שני ספרים קדושים ונוראים. הלא הם ספר מגלה עמוקות על התורה וספר מגלה עמוקות על מ"ב אופנים על פרשת ואתחנן.

הרפיית הפאתוס ניכרת כאן בראש ובראשונה בדמותו של הגיבור, ר' נתן שפירא, שמסופר עליו כאן רק שקצת בזכותו והרבה בזכות סבו 'זכה וחיבר שני ספרים קדושים ונוראים, הלא הם ספר מגלה עמוקות על התורה וספר מגלה עמוקות על מ"ב אופנים על פרשת ואתחנן'. ספרים אלה מכונים כאן אומנם 'קדושים ונוראים', אך בכל זאת אין תואר זה, שבשכמותו מתוארים ספרי קבלה לעתים קרובות, הולם את המציאות ואת הרגשת הדורות. פיחות בולט ורציני מצוי כבר כאן בציון מ"ב האופנים על פרשת ואתחנן. בשמיעה ראשונה אומנם גם זה מספר מרשים למדי, אך למעשה הספר כולל לא מ"ב אופנים, אלא רנ"ב, כלומר פי ששה בדיוק, וגם בכך הסתפק ר' נתן רק בעל כורחו. כפי שמספר בן המחבר בהקדמת הספר, ר' נתן התכוון לאופנים רבים הרבה יותר, אבל אז

הפסיקו הקב"ה בקריאה 'רב לך'. 'רב לך' הם דברי האל אל משה בראשית פרשת ואתחנן, שהספר שלפניו כולו פירוש על פתיחתה, ו'רב לך' עולה בגימטריא רנ"ב.

לר' נתן לא היה קושי להוסיף עוד על אופניו, כפי שאפשר ללמוד מספר אחר שחיבר, אלף אופנים על האות אלף הזעירא שבסוף המלה הראשונה של ספר ויקרא. ובכלל ר' נתן זכה לחבר לא שני ספרים, כדברי עגנון, אלא חמשה עשר, כמניין יה (כמתואר באותה הקדמה).

כידוע ליודעים, ספרים אלה הם אולי האוצר העשיר והחשוב ביותר של המיתוס היהודי אחרי כתבי האר"י. עגנון אינו נזקק לכך, וגם המחבר של אותם ספרים זוכה כאן לפיחות גדול בדמותו, כפי שעולה כבר מדרך הצגתו במשפט הפתיחה של הסיפור: 'הרב המקובל ר' נתן שפירא בעל מגלה עמוקות בן בנו של הרב המקובל ר' נתן שפירא בעל מבוא שערים'. עגנון הופך כאן את ר' נתן בן שלמה שפירא בעל מגלה עמוקות לטפל לסבו, ר' נתן בן שמשון שפירא.

את סבו זה מכנה כאן עגנון, כאמור, 'הרב המקובל ר' נתן שפירא בעל מבוא שערים'. הקורא המשכיל, שאינו מומחה ממש, עלול לחשוב שמדובר כאן על ספר מבוא שערים הידוע כספר יסוד בקבלת האר"י מאסכולת ר' חיים ויטל, ודומני שעגנון מפתהו בכוונה שיחשוב כך. אמנם בין עורכיו של ספר לוריאני חשוב זה מצינו אכן מקובל בשם ר' נתן שפירא,¹ אך הוא אינו בן שלמה ולא בן שמשון אלא בן ראובן (גם נתן שפירא זה הוא יליד קראקא, עירו של בעל מגלה עמוקות, וממנה הלך לירושלים, ומכאן כינויו: הירושלמי), ומבוא שערים זה אינו ספרו של סבו של בעל מגלה עמוקות. הסב, ר' נתן בן שמשון שפירא, אכן כתב גם הוא ספר בשם מבוא שערים, אך זה איננו כלל ספר קבלה אלא ספר הלכה, פירוש על ספר שערי דורא לר' יצחק ב"ר ראובן מדורא (דירן שבגרמניה, מאות יג-יד), דיני מאכלות האסורים והלכות כלים. סבו של בעל מגלה עמוקות כתב אומנם גם ספר שנוגע קצת יותר לענייננו, אף שאותו לא מזכיר עגנון: פירוש לתורה בשם אמרי שפר, שהנכד נתן מביאו בספריו פעמים ספורות. אך גם ספר

¹ יוסף אביב"י, קבלת האר"י, הוצאת מכון בן צבי, ירושלים תשס"ח, כרך שני, עמ' 623.

זה אינו ספר קבלה במלוא מובן המלה, ולא מצאתי מי שיזכיר את מחברו בתואר מקובל לפני ש"י עגנון. אליבא דאמת ר' נתן בן שמשון הוא חכם לא מאוד מפורסם, דמות שולית יחסית, ובוודאי כך בהשוואה לנכדו.

חידוש גדול חידש אפוא עגנון ביחסו לסב מעלה גדולה על מעלת נכדו. חידוש זה מצוי לא רק בהצגת ר' נתן בעל מגלה עמוקות במשפט הראשון, אלא עולה הוא ביתר תוקף בגוף סיפורו של עגנון, ומובלט בשם הסיפור: זכות אבות. לפי הסיפור בעל מגלה עמוקות נכשל בחטא חמור בעורכו בלא טבילה השבעה לגילוי אליהו, ולכן נגזר עליו עונש חמור, לימוד תורה של שוא מפי השטן, והוא לא ניצל מכך אלא בזכות סבו זה, שהסתכן בכך בדחיפה ממקומו בגן עדן. מצויה בידינו ספרות שבחים נרחבת על בעל מגלה עמוקות, ובשום מקום לא נזכר חטא זה, ואף לא כל חטא אחר שעשה, ובוודאי לא סיוע שקיבל מסבו, שהציל אותו מלימוד השטן בדמות אליהו. לעומת זאת נזכר בהקדמה הנזכרת לספר מגלה עמוקות גילוי של אליהו האמיתי, 'איש לבוש אדרת שער כולה', שנגלה לר' נתן בן שלמה בעת תיקון חצות, וגילה לו את קינת השרפים על חורבן ירושלים.

ידיעות נוספות על גילויי אליהו לבעל מגלה עמוקות מצויות בסיפור חסידי, שהוא בוודאי המקור שהשתמש בו עגנון ושינהו לצרכיו. סיפור זה הבאתי במלואו בספרי סוד האמונה השבתאית² (בלא התייחסות לגלגולו בסיפורו של עגנון), וכאן, מקוצר המצע, אסתפק בציון ההקבלה הכללית לסיפורו של עגנון. לפי אותו סיפור חסידי בעל מגלה עמוקות מיועד היה להיות למשיח, ולכן קטרג השטן, וניתנה לו רשות לנסותו, ולבוא ללמוד אתו במקום אליהו שהיה רגיל ללמוד אצלו מימים ימימה, אך ר' נתן הכיר בו ושילחו מעם פניו. הסיפור החסידי אינו יודע דבר על חטא של בעל מגלה עמוקות, ומי שנותן כאן

² מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 235-237. על סיפור זה כתב יעקב מאיר מאמר נוסף, שעדיין לא

התפרסם, וכותרתו: The Devil, the Taz and Shabbetai Şevi – A Late Polish-Hassidic Tale.

לבעל מגלה עמוקות את הסימנים להכיר בשטן, אינו סבו אלא אליהו הנביא עצמו.

דומה שכאן צירף עגנון בשינוי ידיעה נוספת, המובאת גם היא בהמשך אותו סיפור חסידי, ואינה נוגעת לבעל מגלה עמוקות אלא לב"ח, כלומר לר' יואל סירקיס, בעל ספר בית חדש על הטור, שהיה בן זמנו ובן עירו של בעל מגלה עמוקות. לפי הסיפור גם זה נתנסה באותו ניסיון, ואילו בא אביו מן העולם העליון, וגילה לו את הסוד.

הסיפור החסידי מוסיף ומתאר איך ניסה השטן אותה תחבולה גם אצל חכם אחר בן אותו דור ואותה עיר, הוא הט"ז, ר' דוד בן שמואל הלוי, בעל ספר טורי זהב על השולחן ערוך, ואחר כך הגיע השטן גם אצל שבתי צבי, וכאן צלחה דרכו, כפי שמצאנו גם בסיפורו של עגנון.

ייעודו המשיחי של בעל מגלה עמוקות לא נזכר בסיפורו של עגנון, ורק במאמץ רב נוכל להסיק משהו מזה מתוך ההקבלה למשיח השקר שבתי צבי, שאותה מקיים גם עגנון. רק אצל עגנון, אגב, השטן בא אל שבתי צבי ביום שלאחר בואו אל בעל מגלה עמוקות, וזה נראה במקצת כאנכרוניזם, כי בעל מגלה עמוקות נפטר בשנת שצ"ג, בהיות שבתי צבי בן שתים עשרה שנה בלבד.

מקורותיו של עגנון אינם הופכים את השניים לבני דור אחד, אך בהם הזיקה בין שתי הדמויות חזקה היא ואיתנה הרבה יותר מאשר בסיפורו של עגנון. זיקה זו מקוימת, בין השאר, באמצעות דמותו של ר' יהונתן אייבשיץ, שהיה מצאצאי בעל מגלה עמוקות, ונחשד בשבתאות. וכמו שמובא אחרי אותו סיפור חסידי (גם תוספת זו הובאה בספרי שם): 'ועל פי זה נוכל להבין קצת מה שהעלילו על הגאון הקדוש ר' יהונתן אייבשיץ זכותו יגן עלינו, על השתייכות לכת שבתי צבי, כל זה היה מתרמית הנוכל הבעל דבר שרצה להכשיל את זקנו בעל מגלה עמוקות וירא כי לא יכול לו ויגע בכף ירכו – יוצאי ירכו, ועשה בלבול בעולם'.

שושלת רוחנית אחרת המייחסת עצמה לבעל מגלה עמוקות משתלשלת דרך הנביא השבתאי ר' העשיל צורף. הוא נולד בשנת פטירת בעל מגלה

עמוקות, ובסוף ימיו ישב על כסאו של ר' נתן זה בבית מדרשו בקראקא, והושפע ממנו עמוקות וראה עצמו כממשיכו, ועליו אף הוסבו אגדות שמקורן בסיפורים על ר' נתן בעל מגלה עמוקות. הוא נפטר בשנת ת"ס, שנת לידתו של הבעש"ט, שגם הוא ראה עצמו כממשיך אותה שלשלת (הזיקה ששיער שלום בין דמותו של ר' העשיל לבין ר' אדם בעל שם, שממנו קיבל הבעש"ט את תורתו לפי ספר שבחי הבעש"ט, גם אם התערעה במקצת עלי ידי חוקרים, עדיין לא נתערעה כולה).

אף יותר מן החסידים החזיקו מתנגדים בתורתם ומורשתם של בעל מגלה עמוקות ושל ר' העשיל צורף. כוונתי בעיקר לר' מנחם מנדל משקלוב, תלמידו הקרוב של הגאון מווילנא, שכתביו מלאים מקבלת בן עירו הנביא השבתאי ר' העשיל. כל זאת שטחתי בפרטות במאמרי 'נבואתו של השבתאי ר' העשיל צורף מווילנא בכתבי ר' מנחם מנדל משקלוב תלמיד הגאון מווילנא ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים'.³

לשושלות מפוארות אלה, שמהוות פרק חשוב בתולדות המיתוס והתודעה המשיחית בזמן החדש, יש להוסיף גם את סיפורם המקביל של אנשי כת סודית יהודית-נוצרית, שמצאו את גיבוריהם ומייסדיהם בר' נתן בעל מגלה עמוקות ובר' יהונתן אייבשיץ. אצלם אומנם האנכרוניזם אף גדול מזה של עגנון, כי לפי תיאורם נולד ר' יהונתן ביום מות זקנו ר' נתן, אף שאליבא דאמת חוצצים בין מות זה להולדת זה כמעט שבעים שנה. אנשי כת זו מנקים אומנם את גיבוריהם אלה מזיקה לשבתאות, אך הופכים אותם לנוצרים נסתרים. בדומה לסיפור החסידי על בעל מגלה עמוקות, גם בני הכת מספרים איך בהקדשתו של ר' נתן היה חשד שמדובר בהתערבות של השטן. גם על כל זה כתבתי באריכות שם, בספרי סוד האמונה השבתאית.⁴ (אגב, סיפור דומה לסיפור דלעיל, על

³ קבלה 17 (תשס"ח), עמ' 107-168. <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/heshil.doc>

⁴ על כת זו נכתב אחרי מאמרי מאמר נוסף, המוסיף עובדות חדשות, ומביע דעות אחרות: Pawel Maciejko,

'Christian Elements in Early Frankist Doctrine', Gal-Ed 20, Tel-Aviv University 2006, pp. 13-41.

הייעוד המשיחי שהוכשל בידי השטן, סופר גם על הרמח"ל ור' משה דוד ואל, שנחשדו אף הם בזיקה לשבתאות).⁵

אך לכל אלה אין זכר בסיפור של עגנון. אצלו גם ההקבלה לשבתי צבי אינה מפקיעה אותו מסיפור יפה ופרטי (גם אם מיסטי ופנטאסטי), העוסק באחד מחכמי ישראל, ר' נתן בעל מגלה עמוקות, ובהצלחתו מן החטא בזכות אבות.

⁵ הדברים הובאו ונחקרו אצל יונתן גארב, 'עיון מחודש בדימויו העצמי של ר' משה ואל ובהשתקפותו בפרשנותו למקרא', תרביץ עט (תש"ע-תשע"א), עמ' 286-289. גארב אינו מצוין שם את ההקבלה לעניינו של בעל מגלה עמוקות.